

Hodnocení diplomové práce, Ústav filosofie a religionistiky FF UK (2012)

Název práce: *Prostá změna v Aristotelově přírodní filosofii*

Jméno studenta: Robert Roreitner

Předkládaná práce (87 str. včetně bibliografie) obsahuje v zásadě dvojí (a velmi těsně integrované) zkoumání: jde jednak o výklad aristotelské koncepce prosté *versus* dílčí změny, dále pak o souběžnou úvahu nad tím, jakým způsobem a do jaké hloubky je tato koncepce propojena s Aristotelovou reflexí výpovědí o změně, s nimiž se lze setkat v tzv. každodenním užívání jazyka. Předmětem zkoumání jsou přírodovědné texty od *Fyziky* přes pojednání *O vzniku a zániku* až po pojednání *O nebi*; zohledněna jsou též *Meteorologika* a některé pasáže z biologických spisů. Předběžně je přitom třeba ocenit pečlivost, s jakou se autor pouští do rozboru často idiomatičtějších formulací myslitele, kterého již antika pokládala za stylisticky „temného“.

Východiskem je dvojznačnost řeckého *gignesthai*, označujícího stejně běžné procesy vznikání (nové entity) i procesy stávání se (takovým či onakým). Autor si je dobře vědom, že tato lexikální či v užším smyslu sémantická neurčitost nijak nebrání tomu, aby řecký mluvčí jasně *popisoval* nebo *vyjadřoval* ať už vznik absolutní (vznikla nová věc, nastala zcela nová situace) na straně jedné, nebo částečnou proměnu určitého jsoucna na straně druhé. Tato v zásadě neproblematická ohebnost běžné řeči, v níž je význam vždy „dotvářen“ pomocí kontextu, však působí problémy tam, kde má jít o přesnější pojmové uchopení obou odlišných fenoménů; přesněji řečeno, neumožňuje jasnou a pevnou identifikaci nositele změny, který by v této změně neproblematicky přetrvával.

Problémy, jimž je práce věnována, tedy nastávají ve chvíli, kdy je nutné vyjasnit, *co* přesně a *z čeho* vzniká, a to za současného vyloučení možnosti, že by snad jakékoli „něco“ mohlo vzniknout z nejsoucna, či do něj případně zanikat. V této souvislosti cituje autor na str. 6-7 Aristotela o „největších obavách“ prvních filosofů z této eventuality, a také o jejich takřkajíc „preventivnímu“ závěru, že „žádná věc ani nevzniká, ani nezaniká“ (*Fys.* 191a27). Takto formulovaná teze je i podle Aristotela v jistém zcela absolutním ohledu – jako by z hlediska celku kosmu či jsoucna – nepochybně pravdivá; je však naprosto nedostatečná, pokud jde o chápání a vysvětlování fenomenálního světa, v němž se věci *zcela zjevně* mění a pohybují. Odtud základní, bohužel však ne vždy jasné Aristotelovy distinkce mezi různými způsoby stávání se, k nimž náleží prostá změna neboli vznik stejně jako (pouhá) změna stavu, změna vlastností, nebo místní pohyb (jehož význačnost je dána tím, že nemusí implikovat žádný jiný druh změny, sám je však v jiných změnách, i když třeba nepozorovaně, implikován potud, pokud jde o změny látkové; je to též *jediný* pohyb nejdokonalejších a věčných těles).

Věnuje-li Aristotelés problematice prosté změny samostatný spis (*O vzniku a zániku*), je zároveň jasné, že tento spis tvoří stejně jako *Fyzika* věnovaná „veškeré změně“ a primárně jsoucnu v pohybu (zejména místním), *součástí* širěji koncipovaného zkoumání, v němž hraje významnou roli rozdíl mezi *gignesthai* a *kinésis*, který autor popisuje z hlediska mezi toho, co je bezprostředně uchopitelné jazykem. V tomto ohledu musím přiznat, že následná formulace ze str. 9 mi není ani po opakovaném přečtení zcela jasná: „«Pohyblivost» jsoucna (*ti kinéton*) na rozdíl od jeho proměnlivosti (*ti gignomenon*) tak označuje spíše určitý rys (danosti) jsoucího, který není bezprostředně jazykový nebo nemusí být bez dalšího jazykem uchopitelný.“ Proč by ale totéž neplatilo v případě změny? Vždyť v témže odstavci o dvě věty výše čteme, že „výraz *kinesthai* za jinou změnu než změnu místa ve větě bezprostředně (v běžném jazyce) stát nemůže“ – což zní jako *omezení* sémantického pole, ne však výpovědní síly *v jeho omezeném rámci*: jde stále o vypovídání *určité*

změny (že nelze určitým výrazem vypovídat *jinou* změnu logicky znamená, že *tuto* – i když *pouze tuto* – změnu jím zřejmě vypovídáme). Jak jdou tedy obě citovaná vyjádření dohromady? A platí rozdíl vytčený první citovanou větou pro tuto větu samotnou? A jak přesně pak chápat první část úvodní věty následující kapitoly (str. 11): „Mezi pohybem (*kinésis*) připisovaným jsoucnu nikoli ve smyslu místní změny, ale obecně, etc.“? Samozřejmě, toto „připisování“ je predikací něčeho něčemu ve smyslu výpovědi o tom, co samo nemá jazykovou povahu, ale to přece musí platit i v případě změny v nejobecnějším významu. V tomto ohledu se domnívám, přes veškerou péči věnovanou reflexi běžného i filosofického užívání jazyka nelze ani aristotelské zkoumání změny převést na *primárně* dialektické zkoumání výpovědí, jímž se v poli vypovídání změny identifikovala místa, která jsou či nejsou „bezprostředně jazyková“ – což vše snad i sám autor na jiných místech ukazuje.

Bez ohledu na problém specifické citované formulace shrnuje úvodní kapitola velmi kompaktně východisko Aristotelova přírodovědného zkoumání v aporiích jsoucna v pohybu (viz str. 10). Celkovým rozvrhem tohoto zkoumání se zabývá 2. kapitola, která přitom nepřestává brát ohled k Aristotelovu zkoumání fenomenálního světa v jeho dvou stránkách, jimiž jsou „neprojasněná složenost či složitost označovaného jsoucna a povšechnost či nedourčenost jazykového výrazu“ (str. 11). Tato formulace je spolu se zmíněnými aporiemi jsoucna v pohybu tím, co propůjčuje dvojí a neustále se prolínající osnovu celé předložené práci. Je proto logické, že tento přístup se promítá i do představení rozvrhu Aristotelovy přírodovědy; představení velmi pečlivě promyšleného a beroucího v potaz celé spektrum relevantních filosofických textů. Od teoretizace hypotetického počátku v přírodním zkoumání (a tím také Aristotelovy kritiky Platóna) zde autor přechází k vlastnímu rozvrhu, který zde není nutno reprodukovat. Za zmínku však jistě stojí úvaha na téma přírodní vědy a *proairesis* (str. 19-22); k ní – a tedy k „volbě“ počátku přírodovědy –, snad bude možné říci něco více během ústní obhajoby práce.

Součástí obhajoby by měla být i diskuse vycházející ze třetí kapitoly, v níž je probírán stěžejní motiv celé práce: otázkou dvou či tří počátků změny, a tím způsobu, jímž Aristotelés usiluje o doplnění (mimo jiné platónského) schématu dvou protikladů jako příčin vlastností, jimiž se vyznačují entity nejružnějšího druhu (u Platóna včetně stavů duše, které bere v úvahu též Aristotelés, viz příklad s učením). Celá problematika je notoricky známá a jistě ji netřeba vykládat v rámci oponentského posudku; přesněji a konkrétně mi jde o statut „posledního“ ze tří Aristotelem zavedených počátků, tedy oním, jenž „doplňuje“ neredukovatelné přirozené protiklady. Mohlo by se totiž zdát, že autor, vedený správně konstatovaným rozdílem mezi přírodovědnou perspektivou a *Kategoriemi* (viz str. 24), je až příliš obezřetný vůči důsledkům identifikace třetího počátku jako *hypokeimenon* ve smyslu *ousia*. Tvrdí-li Aristotelés na autorem citovaném řádku 189b30, že mu půjde o zkoumání *genesis* ve smyslu *veškeré* změny, lze jistě souhlasit s tím, že tak nevychází z již hotového rozlišení kategorií podstaty a případku. Což ovšem nijak neprotiřečí tomu, že řádky 190a31-b9, začínající připomenutím mnohoznačnosti *gignesthai*, vytyčují jasné *pojmové* schéma absolutního vzniku ve smyslu toho, co náleží *pouze* podstatám (*tón úsion monon*), které se nevypovídají jako *hypokeimenon* o ničem dalším a na nichž všechny ostatní identifikovatelné, a tím také vypovídatelné změny závisejí. A teprve po tomto jasně stanoveném schématu (srov. opakované *faneron*) se přejde k problémům, které nastávají z hlediska *genesis* vzhledem k takto identifikované podstatě (což jsou zejména problémy formy a látky).

V žádném případě tím nechci říci, že by autor příslušnou pasáž chybně interpretoval, natož prostě opominul. Možnou otázkou ale zůstává, snad ji snad nechte až příliš silně ve světle problematičnosti hranic či mezí (časových i místních)

individuálních vzniklých podstat. Z jejich povahy a vzniku v určitém *procesu* nutně plyne, že absolutně přesnou hranici mezi vznikem konkrétní jednotliviny a změnou té či oné její vlastnosti nedokážeme *ve věcech samých* odhalit – což je ale danost jiné povahy, než jakou v této kapitole zkoumá autor, jenž klíčový moment svého čtení shrnuje mimo jiné i v následující formulaci, která začíná přímou citací a pokračuje parafrází vedoucí k obecnému závěru. Cituji přelom str. 26/27: „«tomu, kdo věc zkoumá blíže» (*episkopúnti*), by mělo být zřejmé, že také proměny, které se vypovídají «prostě», tj. ty, ve kterých se *přímo jedná* o podmět výpovědi, se dějí z nějakého trvajících základu (*ex hypokeimenú tinos*), který s tímto podmětem ani jemu odpovídající bytností co do smyslu nemůže být totožný, přestože *genesis* vypovídána o tomto podmětu a trvání onoho základu označuje pokaždé tentýž a co do počtu jediný děj.“ Což je jistě pravda a potvrzuje to i Aristotelův text následující po citovaném *episkopúnti* z řádku 190b3, tedy závěr, v němž se tvrdí, že v případě prosté změny „je totiž vždy (*aei*, pokaždé) něco, co je podkladem, z něhož vznikající vzniká, tak jako rostliny a živočichové ze zárodku.“ Zde však sám Aristotelés nevidí *metodologický* problém, nýbrž naopak triumf svého přístupu: nikoli *přestože* (jak říká autor), ale *protože* uchováváme v rámci popisu *jednoho* procesu rozdíl mezi tím, co vzniká, a z čeho to vzniká, jsme *dokázali* stanovit použitelné a logicky průhledné schéma vzniku. O to přece od začátku jde: popsat jeden plynulý děj, jímž se rodí čili vzniká *něco z něčeho*. Není pochyb o tom, že aplikace tohoto schématu na jednotlivé případy je složitá v závislosti na míře jasnosti vznikající věci, na jejím přirozeném či umělém charakteru, a tak dále. Ale schéma samo se zdá být tak jasné, jak jen může být. Na druhé straně je třeba spolu s autorem uznat, že jeho *vysvětlování* pomocí příkladů sahajících napříč přírodními procesy i vytvářením artefaktů vede k častým a obtížně řešitelným víceznačnostem.

Zdá se tedy, že autorův hlavní cíl – a to nelze než chválit – je filosofický spíše než historický a že ho zcela právem zneklidňuje toto „jak jen může být.“ Zajímají ho tak v první řadě meze lemující fyziku (ve smyslu zkoumání pohyblivých jsoucen) jako by *zvnějšku*, meze nejlépe *ztělesněné* dokonalým kruhovým pohybem nebeských těles nedotčených vznikem a zánikem: pohybem kontrastujícím s neustálou proměnou na rovině čtyř sublunárních živlů, z nichž se skládají jak veškeré vznikající podstaty, tak i podmět, z něhož vznikají. Předložené práci je proto nanejvýš ke cti, jakým způsobem propojuje závěry *Fysiky* s pojednáními *O nebi* a *O vzniku a zániku* (viz kap. 4 plus její artikulace s následující částí práce skrze citaci *DC* 298b8-11 na str. 43; tato artikulace je logicky klíčová pro kapitoly 4-6, z nichž bych rád vyzdvihl autorovu správnou obezřetnost vůči patrně anachronickému pojmu první látky, jenž není u Aristotela doložen a probírané schéma změn a zejména proměny živlů ho celkem jasně nevyžaduje) Vzhledem k únosné délce tohoto hodnocení lze diskusi o dalších aspektech vzniku a změny rezervovat pro ústní obhajobu. Závěrem bych proto omezil na několik dílčích poznámek a zároveň návrhů na to, co by snad nemělo zůstat během obhajoby bez povšimnutí.

Z druhé části práce, věnované zkoumání vzniku a zániku, se lze stručně zastavit u str. 46 a překladu komentovaných řádků *GC* 321a22-23. Autor zde překládá „v prostém «stávání se/vznikání» a «zanikání» něčeho *nic netrvá* (*úch hypomenei*)“, k čemuž hned dodává „tzn. *nic netrvá* v tom smyslu, že by mohlo stát jako podmět dané výpovědi.“ S tím lze zcela jistě souhlasit, proč pak ale do překladu spíše než „*nic*“ nezahrnout ono *ti* neboli „něco“, o kterém je řeč v originále, jenž jasněji konstatuje, že právě toto „něco“ nepřetrvává, s implikací jeho substanciální změny v *něco* jiného. Nejde o žádnou chybu, spíše znovu o výrazovou jemnost; o daném „něčem“ lze konec konců koherentně vypovědět, že *netrvá*, tedy není (z eleatských pastí jsme snad unikli už v první části práce).

Str. 64 a imaginární výlet k holandským tulipánům, v němž souběžně se správným odmítnutím postulátu první látky vyvstává, jakkoli zcela okrajově, zajímavý problém. Nejde mi o samotný diskutovaný problém, ale zde takříkajíc mimoběžnou otázkou naší zkušenosti a popisu prosté změny i změny vlastností. Jde mi o tuto formulaci: „Stačí si však představit, že ve stejnou chvíli na jiném místě dochází k jiné prosté změně, například k tomu, že v Holandsku klíčí tulipány: také přechod od semene k výhonku je možné pozorovat a také zde se jedná o prostou změnu (vznik tulipánu), v níž některé vlastnosti trvají (teplota, vlhkost) a jiné se proměňují (velikost, barva).“ V čem je možný problém? V tom, že sloveso „představit si“ je užito v doslovném smyslu imaginární vizualizace, kdežto sloveso „pozorovat“ je užito metaforicky; ani klíčení tulipánu ani změna jeho vlhkosti či teploty nejsou přístupné běžnému pozorování lidských smysly. Klíčení a růst tulipánu (tedy prostou změnu) lze stejně jako *některé* z jeho kvalitativních změn (změnu barvy, ne však již teploty či vlhkosti) lze přímo vizualizovat. Není přitom vyloučen, že na tuto vizualizaci, která nás nikdy nedovede k „první látce“, Aristotelés implicitně spoléhá potud, pokud nezpochybňuje, ale spíše upevňuje význam smyslové jistoty ohledně věci vnímané jako jedna a schopná samostatného místního pohybu. Pokud bychom zavrhlí tento postup, pro který je rovina běžné smyslové zkušenosti neustále významná i přesto, že neváhá využít schématu protikladných kvalit pro rozlišení čtyř živlů i popisy konkrétních změn, jistě bychom pak *mohli* sestrojít zcela jiné a koherentní vysvětlení (mimo jiné právě bez abstraktní kauzality protikladů) vedoucí v posledku k první látce *jakožto pojmu*, jenž supluje substrát všech změn, aniž by popisoval jakoukoli aktuální *fyzikální* entitu. Bylo by takové vysvětlení koherentní a odolalo by autorovu protipříkladu s tulipány? Patrně ano, ale vymykalo by se z mezí, které Aristotelés ukládá své přírodovědě (mohlo by jít, například, stoickým směrem). Příklad s tulipány je tedy z užšího hlediska předloženého výkladu dobře zvolený – není však jasné, zda k intuitivnímu rozměru Aristotelova postupu poukazuje záměrně, nebo bezděčně.

Str. 75-76: aristoteléské „učení o kruhovém trvání *eidos* napříč nevratnou prostou změnou“ by snad mohlo být alternativou „k helenistickým koncepcím věčného návratu téhož, jak jej nalézáme rozpracován především u stoiků.“ Pokud *především* u stoiků, u koho ještě? A není snad možné dospět na základě citace z *Problematu* XVII, 3 k závěru, že pokud se nás stavy naplňující lidskou přirozenost v době trójské války netýkají primárně „jako článek v domnělém řetězci příčin vedoucím až k nám,“ pak tato koncepce nenabízí nic jasněji ekvivalentního stoické koncepci osudu jako jednoznačného kauzálního řetězce? Jinak řečeno, nemá stoická koncepce výrazný etický rozměr, který v aristoteléském schématu nenajdeme, což činí možné srovnání jen velmi omezeným? (Viz ostatně jasný a přesný výklad otevřenosti budoucích změn skrze tzv. kruhovost prosté změny na str. 72-73: tato otevřenost se zdá být v dost příkrém kontrastu vůči „věčnému návratu“ v jeho stoické verzi.)

Nakonec ještě drobná otázka, vracející se k úvodní části práce. Na str. 8 cituje autor *DC* 268b5-8 o tom, že ohraničenost každého tělesa jinými tělesy znamená, že každé z těchto těles je mnohé (*polla tón sómatón hekaston estin*). Bylo by možné jasněji ukázat, že tento text obsahuje pozadí pro tematizaci rozdílu mezi prostou a dílčí změnou? Je-li citovaná formulaci předeslán výraz *dio tropon tina*, „nějakým způsobem“, nemůže jít prostě o to, jak se domnívá řada interpretů, že každé těleso patří k soustavě utvářející celek kosmu z plurality věcí? Pojmová vazba takového tvrzení a rozdílných druhů změny by pak nebyla nijak zvlášť těsná.

Celkově vzato: celá práce směřuje k demonstraci toho, že zkoumaná výchozí aporie je v daném jazykovém i pojmovém horizontu neřešitelná, čímž se v jistém smyslu ukazuje horizont celé Aristotelovy přírodovědy. Přesto by stálo za to znovu

v možné míře rozlišit mezi (1) problémy implikovanými jazykovým vyjádřením, (2) problémy na straně „věcí samých“ a (3) problémy plynoucími z vnitřní logiky Aristotelova postupu, jenž není jen reflexí užívání jazyka.

Práci jednoznačně doporučuji k obhajobě a předběžně hodnotím jako výbornou.

Karel Thein
ÚFaR, FF UK
31. 8. 2012